

Meşrik kûfisi ile yazılmış mushaftan bir sayfa (Meşhed Küttüphanesi, nr. 84, vr. 27*)

hiif (Petersburg 1905) ve *Taşhîh-i Resm-i Haft-ı Kur'an* (Kazan 1909), İsmâil Mahdûm *Târîhu'l-muşhafî'l-‘Osmânî fî Taşkand* (Taşkent 1391/1971), Selâhaddin el-Müneccid *Dirâsât fi târîhi'l-‘hafti'l-‘Arabî* (Beirut 1972), Gânim Kaddûrî Hamed, *Resmü'l-muşhaf* (Bağdad 1402/1982), Sâlih Muhammed er-Reşîd, *el-Müthaf fi aḥkâmî'l-muşhaf* (Beirut 1424/2003), Mustafa Altundağ, *Hata İddiaları Çerçevesinde Kur'an'ın Dil ve Yazım Özellikleri* (Bakı 2004), Tayyar Altıkulaç, *Hız Osman'a İzâfe Edilen Mushaf-ı Şerîf* (bk. bibl.), Theodor Nöldeke, *Über den Ursprung des Qorans* (Leipzig 1919) ve *Kur'an Tarihi* (Friedrich Schwally ile birlikte, trc. Muammer Sencer, baskı yeri yok, 1970), Arthur Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'an: The Old Codices* (Leiden 1937), J. Charles Adams, "Qur'an: The Text and Its History", (ER, XII, 156-176), Adolf Grohmann, "The Problem of Dating Early Qur'ans" (Isl., XXXIII/3 [1958], s. 213-231) adlı kitap ve makaleleriyle konu üzerinde çalışmalar yapan müelliflerden bazılarıdır. Mehmet Emin Maşalı *Resmü'l-Mushaf ve Tarihsel Değeri* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (2003, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-‘Arab, "şhf" md.; M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "şhf" md.; *Hız Osman'a İzâfe Edilen Mushaf-ı Şerîf*: Topkapı Sarayı Müzesi Nüshası (inceleme ve neşir Tayyar Altıkulaç), baskıda (IR-CICA), inceleme bölümü: s. 4, 5, 21, 58-59, 63,

75; *Müsned*, I, 202-203; Ahmed b. Hanbel, *Fezâ'ilü's-şahâbe* (nşr. Vasiyyullah Muhammed Abbas), Beyrut 1403/1983, I, 501; Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'an", 3, 5; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'ânî'l-Kur'an* (nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî - M. Ali en-Neccâr), Beyrut 1980, I, 439; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fezâ'ilü'l-Kur'an* (nşr. Vehbî Süleyman Gävecî), Beyrut 1411/1991, s. 155, 237-246, 318, 389-391, 396, 398-399, 400-401; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 363; III, 74; Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, I, 388; II, 375; III, 539; IV, 492; V, 604; VI, 512; VII, 263; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-münevvere*, I, 7-8; III, 1002; İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkilî'l-Kur'an* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1373/1954, s. 37, 40-41; Ya'kübi, *Târîh*, II, 170; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (nşr. Sidki Cemil el-Attâr), Beyrut 1415/1995, XXX, 68, 333; İbn Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-Meşâhif* (nşr. A. Jeffery), Kahire 1355/1936, s. 10, 19, 34, 37, 39-49, 50, 118-130, 134-135, 157-161; İbn Dürüstevayh, *Kitâbü'l-Küttâb* (nşr. İbrâhîm es-Sâmerrâi - Abdülhüseyn Fetlî), Küveyt 1397/1977, s. 94-102; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdi Abdülmecid es-Selefi), Beyrut, ts. (Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî), I, 221; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Şüveymî), s. 128-139, 161, 171-177, 264, 265; Ebû Abdullah es-Sayrafî, *Nuketü'l-İntişâr İnaqli'l-Kur'an li'l-İmâm el-Bâkullânî* (nşr. M. Zağlûl Selâm), İskenderiye, ts. (Münşetü'l-maârif), s. 127-130, 389, 394; *Mukaddimetü Kitâbi'l-Mebânî* (*Mukaddimetân fi 'ulûmi'l-Kur'an* içinde, nşr. A. Jeffery), Kahire 1954, s. 47; Dâni, *el-Mukni'* (nşr. M. Ahmed Dehmân), Dimaşk 1359/1940, s. 2, 5, 9-10, 65, 102-122; a.mlf., *el-Muhkem fi naḫḫi'l-meşâhif* (nşr. İzzet Hasan), Dimaşk 1407/1986, s. 9, 11, 17, 19-24; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân* (nşr. M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut 1410/1990, II, 407; Alemüddin es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurân' ve kemâlü'l-ikrâ'* (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Mekke 1408/1987, I, 124-187; Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürsîdül-veciz* (nşr. Tayyar Altıkulaç), Ankara 1406/1986, s. 64; Kurtubî, *el-Câmi'*, XI, 86; Muhammed b. Yahyâ b. Ebû Bekir el-Endelüsî, *et-Temhid ve'l-beyân fi maḫḫi'l-ş-şehîd 'Osmân* (nşr. Mahmûd Yûsuf Zâyid), Devha 1405/1985, s. 142; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 530; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, I, 207-208; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 250, 378 vd.; İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 378-379; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, 160 vd.; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 9, 19 vd., 458-459; Makrizî, *el-Hiḫâḫ*, II, 254, III, 201; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, VII, 664-665; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-aḫbârî dâri'l-Muştafa*, Kahire 1326, I, 481-483; Süyûtî, *el-İtkân*, I, 164, 182-184, 201-203, 328-329, 341; II, 1186-1187; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Kahire 1937, s. 193; Th. Nöldeke - Fr. Schwally, *Kur'an Tarihi* (trc. Muammer Sencer), İstanbul 1970, s. 32; Salâhaddin el-Müneccid, *Dirâsât fi târîhi'l-‘hafti'l-‘Arabî minzû bidâyetih ilâ nihâyetih* (nşr. İbnü'l-Ümevî), Beyrut 1972, s. 53, 55, 62-63; *el-Fihrisü's-şâmil: Resmü'l-meşâhif*, Amman 1406/1986, s. 41; Efim Rezan, *The Qur'an of 'Uthmân* (St. Petersburg, Katta-Langar, Bukhara, Tashkent), St. Petersburg 2004, I, 17-59, 66-70, 124-129; Lebîb es-Saîd, "Dirâse 'an muşhafî 'Osmân el-müde" bi'l-Mescidi'l-Hüseynî bi'l-Kâhire", *ME*, XLVI/7 (1974), s. 751-759; Mahmud Gündüz, "Matbaanın Tarihiçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *VD*, XII (1978), s. 335-350; A. J. Wensinck, "Mushaf", *İA*, VIII, 677.

MEHMET EMİN MAŞALI

Şah Mahmûd en-Nisâbü'rî'nin ta'lik hatla yazdığı mushaftan bir sayfa (TSMK, Hırka-ı Saâdet, nr. 25, vr. 355*)

□ HAT. Kur'an-ı Kerîm, Asr-ı saâdet'ten günümüze kadar büyük bir titizlikle yazılmış, ezberlenmiş, okunmuş ve bu yollarla korunmuştur. Yüzyıllar içinde âlimler, Kur'an'ı daha rahat ve doğru okumayı sağlayacak imlâ kurallarını ve güzel yazma usullerini geliştirirken kâtipler de mushaf hatlarının estetik değer kazanması yolunda sanat güçlerini ortaya koymuş, bu arada müslümanların sanat zevklerini de tatmin etmeye çalışmıştır. Emevîler devrinde yazılı kültüre geçişle beraber mushaf kitâbeti etrafında hat, tezhip, cilt ve bunlara bağlı dallar zengin kitap sanatlarını oluşturmuş, zamanla bu sahada şaheserler ortaya konmuştur. Kur'an'da, bu ilâhî kelâmın temiz sayfalarına değerli kâtipler tarafından yazılıp korunduğuna işaret eden beyanlar vardır (el-Vâkîa 56/77-78; Abese 80/11-16; el-Beyyine 98/2-3). Hicretten önceki dönemde itibaren Kur'an metninin Hz. Peygamber'in huzurunda yazıldığına dair nakiller kaynaklarda yer almaktadır (bk. KUR'AN [Tarihi]).

İslâm'ın doğuşu sırasında bitişik Naba-tî yazıdan kaynaklanan, Enbârî ve Hirî safhalarından sonra Dûmetül-cendel yoluyla Hicaz bölgesine geçen biri basit yuvarlak

ve eğri çizgileriyle kâtibine göre farklılık arzeden “meşk” (leyyin, müstedîr), diğeri düzenli, geometrik, düz ve köşeli hatlarıyla “cezmi” diye adlandırılan iki ayrı karakterde yazı biliniyordu. Kureyş kabilesinde bu yazıları bilenlerin sayısı on yedi civarındaydı (Belâzürî, s. 476-480). Söz konusu yazı sisteminde Arap dili fonetiğinde bulunan yirmi sekiz harfe karşılık on beş şekil vardı, on üç ses de bu işaretlerden biriyle yazılıyordu, fakat benzer şekildeki harfleri birbirinden ayıran nokta ve seslendirme işaretleri yoktu. Bu durumda mevcut alfabe ve imlâ ile Arap dilini ayrıca lehçe farklarıyla birlikte tesbit etmek güçtü. O dönemlerde Araplar yazılı kültüre henüz geçmemişse de çok güçlü bir ezberleme yeteneğine sahiptiler. Bu sebeple I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısına kadar yazı hâfizaya yardımcı konumunda bulunuyordu (Çetin, *Eski Arap Şiiri*, s. 25; Muhammed Hamîdullah, s. 51).

Kısa bir süre vahyin her iki yazı türü ile yazıldığı, fakat daha sonra geometrik yazının Kur’an’a tahsis edildiği bilinmektedir. Hz. Ali’nin bu yazının harf, kelime ve cümlelerinin tertip ve terkinde, aralık ve birleşmelerinde bazı kurallar ortaya koyduğu söylenir (Âlî, s. 13). Ayrıca ashap mushaf yazısını güzelleştirme yolunda çaba gösteriyordu. İbnü’n-Nedîm, Mekki mâil ve Medeni yazılarının elif harfleriyle karakterize edildiğini kaydeder ve eliflerin sola meyilli alt ucunun sağa doğru kıvrık olduğunu belirtir (*el-Fihrist*, s. 9). Bu yazı İslâmiyet’le beraber mekkî, medenî, hicâzî, daha sonra basrî, küfî gibi yeni terimler kazandı. Günümüzde I. (VII.) yüzyıla ait olduğu tahmin edilen mâil mekkî yazı örneklerinde (Vatikan Ktp., Ar., nr. 1605; Britanya Müzesi, nr. 2165; Bibliothèque Nationale, Ar., nr. 328) dik hatlar sağa meyilli, elif harfleri bitiş noktasında çengellidir.

Resûl-i Ekrem zamanında kâtipler yazı malzemesi olarak safran ve gül suyu ile boyanmış, inceltilmiş deri (parşömen, rak), tahtadan yapılmış tabletler, develerin kürek kemikleri, hurma ağacı yapraklarının orta damarı, ince beyaz taş, kırık seramik parçaları kullanıyordu. Sert malzeme üzerine madenî kalemle oymak suretiyle, diğer malzemeler üzerine de kamış kalem, hokka içinde siyah veya kahverengi mürekkeple yazıyorlardı. Hz. Peygamber dayanıklı ve kalıcı olması sebebiyle vahiylerin, önemli mektupların parşömen üzerine yazılmasını istiyordu. Çok pahalı olan Mısır papirüsü ve Hint beyaz ipeği de yazı malzemesi olarak biliniyordu.

Hz. Ebû Bekir devrinde cemedilen mushaf ve Hz. Osman’ın hilâfetinde mushaf istinsah heyetince belirlenen imlâ kuralları esas alınarak çoğaltılan mushaf parşömen üzerine siyah mürekkeple ve medenî hatla irice yazıldı. Kur’an metninin dışında hiçbir işaret ilâve edilmedi. Özellikle mushaf kitâbeti için seçilmiş olan medenî yazı düzenli, geometrik, ritmik, yatay ve dikey çizgilerin hâkim olduğu noktasız, harekesiz basit bir yazı türü idi.

Emevîler döneminde ilim ve sanat hayatı canlandı, bunun sonucunda Kur’an ve kitap istinsah, telif ve tercüme faaliyetleri hızla artmaya başladı. Dımaşk’ın idarî merkez olmasından sonra mushaf yazan ve divanda çalışan kâtipler çoğaldı. Mushaf yazanlar bütün emeklerini yazının güzelleşmesi yolunda harcıyorlardı. Kâtiplerin tecrübeleri artınca satır düzeninde harf ve kelimeler oran ve biçim kazanmaya başladı. İbnü’n-Nedîm, I. (VII.) yüzyılda hüsn-i hatla ilk defa mushaf yazanın Hâlid b. Ebû’l-Heyvâc olduğunu belirtir ve onun yazdığı mushafı gördüğünü kaydeder. I. Velîd için şiirler istinsah eden Hâlid, Mescid-i Nebevî’nin kible duvarına Şems sûresini veya Şems sûresinden Kur’an’ın sonuna kadar olan kısmı altınla ve ilk defa celî küfî hatla yazan sanatkar olarak anılır. Yine İbnü’n-Nedîm, Ömer b. Abdülâzîz’in Hâlid’den bir mushaf yazmasını istediğini, ancak Kur’an’ın yazılması tamamlandıktan sonra çok beğendiği halde fiyatını yüksek bulduğu için onu elde edemediğini nakleder (*el-Fihrist*, s. 9). Emevî sarayında ücretle çalışan Mâlik b. Dinâr’dan önce Sa’d ve yazıda büyük islahat yapan Kutbe el-Muharrir güzel hatla mushaf yazan kâtiplerdendir.

Bu devirde genişleyen idarî teşkilâta bağlı olarak divanlarla günlük yazışma ve kayıtlarda yuvarlak (müstedîr) yazı gelişme zemini bulup daha çok işlendi. Resmî belgelere belirli ebatta kâğıtlar ayrıldı ve bunlar için uygun yazılar geliştirildi. Yuvarlak yazı sahasındaki bu çeşitlilik, örnekleri IV. (X.) yüzyıldan sonra görülen Kur’an ve kitap yazımında küfî hattın yerini alacak olan neshî (verrâkî, irâkî) yazıya zemin hazırladı. Yazı sanatı diğer İslâm sanatlarına göre daha erken ve süratli bir şekilde gelişme ve değişim göstererek İslâmî kimlik kazandı.

Emevîler zamanında mushaf kitâbetinde görülen önemli bir gelişme de Kur’an kıraatinde i’rab hatalarını, yanlışlıkları gidermek, mushaf metninde her türlü bozulmayı önlemek, rahat ve doğru okumayı sağlamak amacıyla yapılan harekeleme ve

noktalama çalışmalarıdır. Ebû’l-Esved ed-Düelî ile başlayan yuvarlak kırmızı renkli noktalarla harekeleme, Nasr b. Âsım ve İbn Ya’mer ile benzer harf şekillerinin kalem kalınlığı kadar eğik çizgi şeklinde noktalama çalışmaları (Dâni, s. 1-10), Halîl b. Ahmed ile de Arap yazı ve imlâ sistemi, okutma ve mühmel işaretleri bugünkü şeklini almıştır (*a.g.e.*, s. 2-9; Süyûtî, s. 160-162). Müze ve kütüphanelerde I, II ve III. (VII, VIII ve IX.) yüzyıllara ait küfî mushaf yazılarındaki bu islahatı belgeleyen mushaf veya mushaf sayfaları bulunmaktadır. İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi’nde yer alan (Şam Evrakı, nr. 85, 86, 87, 88, 89) Kur’an sayfalarından başka bir mushaf-ı şerif (nr. 358), Topkapı Sarayı Müzesi (Karataş, I, 1-23), İstanbul Üniversitesi (*a.g.e.*, I, 1-3), Vatikan (Levi della Vida, s. 1-51) kütüphanelerinde ve British Museum’da (Lings, s. 17-28) bulunan mushaf ve mushaf sayfaları bilinen güzel örnekler arasında zikredilebilir. Bu örneklerde düz ve dik hatların ölçülü çekişindeki metanet, temizlik, sadelik, kelime, harf ve satır aralarındaki uyum ve oran dikkat çekmektedir.

Şeyh Hamdullah’ın neshî hatla yazdığı mushafın ser levhası (İÜ Ktp., AY, nr. 6662)

MUSHAF

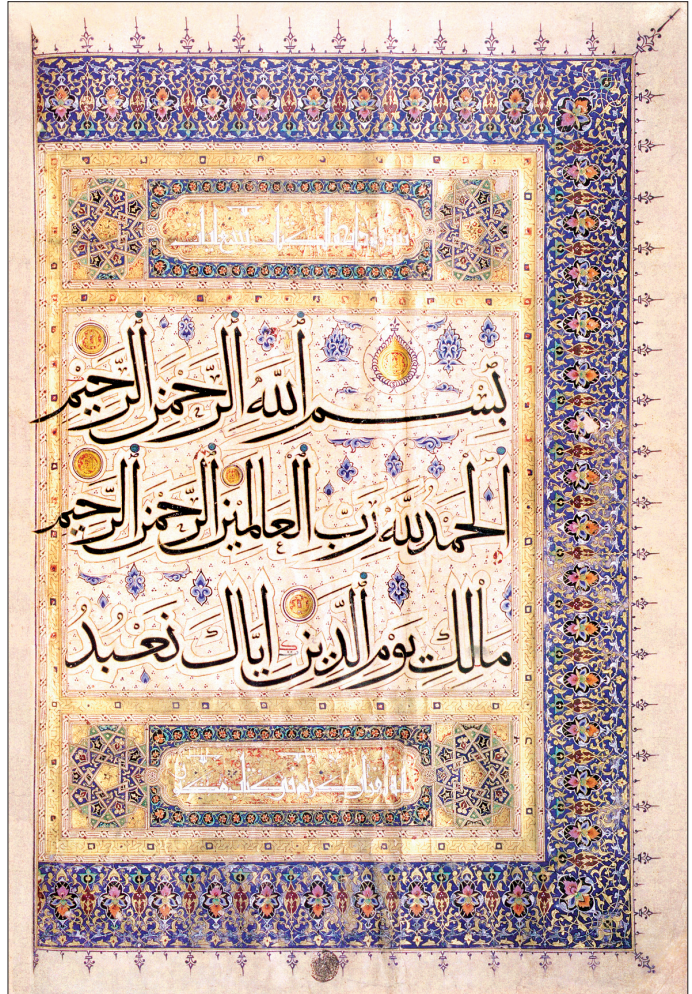
Abbâsiler döneminde yetişen Dahhâk b. Aclân el-Kâtib, İshak b. Hammâd, İbrâhîm es-Siczî gibi kâtipler mevzun hatlarda önemli yenilikler yaptı. Bu devirde Hârûnürreşid'in sarayında çalışan Mehdî ve Hoşnâm adlı kâtiplerle kûfî hattını hünerle yazan Ebû Hîrî'nin adı mushaf yazan sanatkârlar arasında geçer. Hat sanatında bir dönüm noktası kabul edilen İbn Mukle ve kardeşi Ebû Abdullah Hasan b. Ali, mevzun hatları (müstedir) ayıklamaya tâbi tutarak sınıflandırmış, harflerin hendesi ölçü ve kurallarını belirlemiş ve aklâm-ı sittenin doğuşuna zemin hazırlamıştır. İki mushaf yazdığı bilinen İbn Mukle'den günümüze herhangi bir örnek ulaşmamıştır.

Abbâsiler devrinde bilhassa tercüme ve telif faaliyetlerine paralel olarak zenginleşen kütüphanelerde çalışan verrâklar (müstensih, kâtip) bu nisbetli yazılar arasında "neshî" diye bilinen hattı mushaf ve kitap istinsahında geliştirdiler. Neshî yazı daha sonra reyhânî ve nesih adlarıyla ikiye ayrılarak mushaf yazımında öne çıkacaktır. IV. (X.) yüzyılda neshî yazı tamamen kûfînin yerini aldı. Ancak kûfî hattı Kuzey Afrika, Endülüs ve Mağrib'de kûfiyyü'l-mesâhifi'l-Garbî, el-hattu'l-Mağribî (TİEM, nr. 360; TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 40; İÜ Ktp., AY, nr. 6754'te Mağribî hatla örnek mushaf lar bulunmaktadır) şekliyle Verş kıraatine uygun, İran ve doğusunda Meşrik kûfisi (TSMK, Revan Köşkü, nr. 14; Emanet Hazinesi, nr. 42'de Meşrik kûfisi ile mushaf lar vardır) adıyla aklâm-ı sittenin yaygınlaşmasına kadar mushaf hattı olarak devam etti (ayrıca bk. KÛFÎ).

Hız Osman mushaf larının şekil ve hattını muhafazaya son derece önem veren âlimlerin yanı sıra sonraki âlimlerden yazının bir sembolden ibaret olduğunu, meselenin Kur'an'ı doğru okumayı sağlayan metni şekillendiren hattan ibaret bulunduğunu söyleyenler de vardı. Buna göre Kur'an'ın kûfî hatla olduğu gibi başka biçimde yazılması da câizdir. Kur'an metnini muhafazada müslümanların hassasiyetinden kaynaklanan bu ihtilâflar V. (XI.) yüzyıla kadar devam etti. Fakat zamanla hareke ve noktaların kaçınılmazlığı âlimler tarafından kabul edildi. Ayrıca sûrenin baş tarafına adını yazmak, âyetleri birbirinden ayıran işaretler koymak, Kur'an'ı cüzlere, hiziplere ayırarak bunlar için özel şekiller yapmak, mushafı tezyin etmek hoş karşılanmaya başlandı. Aslında mushaf kitâbetinde neshî yazının kûfînin yerini alması resp-i Osmânî'ye muhalefet olmayıp hat

sanatının tarihî seyri içinde gelişmesinin tabii bir neticesidir. Kûfî ve neshî yazısında harflerin öz ve cevherleri aynıdır, farklılık harflerin özel şekillerindedir. Böylece Hz. Osman'ın mushaf kitâbeti için koyduğu usullere zaman içinde ilâveler olmuş, hat, kıraat, dil âlimleri ve kâtipler tarafından Kur'an hattının şekli, bazı İslâm ülkelerinde imlâsı ve tertibi geliştirilerek kurallara bağlanmış, bu konuda "ilmü resmî'l-mushaf" adıyla bir ilim tedvin edilmiş, yazı ve imlâda bu klasik formlara bağlı kalmak mushaf kitâbetinde esas alınmıştır. Kur'an kıraati icâzetli bir hocadan öğrenildiği gibi mushaf yazma âdâbı da I. (VII.) asırdan itibaren sistemli bir öğretimle üstattan tâlim edilegelmiştir. Kur'an'ın Arap alfabesi dışında bir alfabe ile yazılması mümkün değildir. Harflerin kelime içinde şekil ve nisbetleriyle satır halinde güzel duruşlarını sağlamak Kur'an yazmanın âdâbından sayılmış, harf şekillerinin açık, irice, okunaklı ve güzel olması üzerinde önemle durulmuştur. Çünkü güzel yazı, okuyanda hürmet ve hayranlık uyan-

dırdığı gibi fikrin telkininde de önemli ölçüde tesir eder. Sûrelerin isimlerini, nâzil oldukları yeri ve âyetlerin sayısını açıklayan başlıkların ayrı bir hatla yazılmasında sakınca görülmemiştir. Sayfa kenarında kalan aşr, hizb ve secde güllerinin nakşına da izin verilmiştir. Bu şekiller eskiden beri yazma mushaf larında renkli boya ve altın mürekkeple tezhip edilmiş, bu bölümlerin ibareleri tevki' hatla yazılmış, böylece açıklayıcı kısımlar Kur'an metninden ayrılmıştır. Hat tarihinde ikinci büyük hat üstadı olarak kabul edilen İbnü'l-Bewwâb, İbn Mukle'nin aklâm-ı sittede ortaya koyduğu kuralları daha ince geometrik nisbetlere bağlayarak üslûbunu güzelleştirdi. İbnü'l-Bewwâb'ın altmış dört mushaf yazdığı bilinmektedir. Bunların içinde zamanımıza ulaşan ve kendisine ait olduğu kesin olan en güzel nüsha Dublin'dedir (Chester Beatty Library, nr. 1431). 391 (1001) yılında resmî imlâ ile Bağdat'ta yazılan bu mushaf 17,7 x 13,7 cm. boyutlarında 286 varaktır. Kur'an metni yeni üslûp kazanmaya başlayan reyhânî hatla, sûre

Memlûkû döneminde (776/1374) muhakkak hatla yazılmış mushafın serlevhası (Kahire Milli Ktp., nr. 10)

başları ve açıklayıcı bilgiler (muhtıra) tevki' hatla yazılmıştır. Âyet sonları mavi renkli üç nokta ile belirtilmiş, her beş âyette beş rakamının ebcedde karşılığı olan "he" (ه) harfini temsil eden damla şekli konmuştur. Her on âyeti gösteren aşr işareti sûrenin içinde bazan dış bordürde iki madalyon şeklindedir. Mushafın tezhibinin de İbnü'l-Bewvâb'a ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu mushaf, reyhânî yazının doğuşunu belgelemesi yanında devrinin mushaf yazma usullerini, sayfa düzeni ve tezhibini göstermesi bakımından da elde mevcut ilk örnektir. David Storm Rice mushaf üzerinde bir araştırma yapmıştır (*The Unique Ibn al-Bawwab Manuscript in the Chester Beatty Library*, Dublin 1955).

Altı çeşit yazıyı klasik kurallarıyla belirleyen Yâkût el-Müsta'simî, yazdığı söylenen 1000 mushaf ve yetiştirdiği altı talebesiyle mushaf kitâbetinde yeni bir çığır açtı. Bu ekolde muhakkak ve reyhânî yazılar en güzel ölçülerine ulaştı. XV. yüzyılda Osmanlı hat ekolünün oluşumuna kadar başta muhakkak ve reyhânî olmak üzere sülüs ve nesih hatlarla mushaf kitâbetine zenginlik ve çeşitlilik kazandırıldı. Yâkût el-Müsta'simî'nin günümüze ulaşan eserlerinin çoğu mushaftır (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 37, 61, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 216, 224, 226, 227; Hırka-i Saâdet, nr. 159). Bu mushafın her biri ayrı ayrı muhakkak, reyhânî, sülüs ve nesih hatlarla yazılmıştır. Kaynaklarda verilen bilgiye göre Yâkût'un talebesi Abdullah Ergun yirmi beş, Mübârek Şah Kutub kırk dört, Ahmed-i Sühreverdi otuz üç, Abdullah-ı Sayrafi otuz altı, Nasrullah Tayyib yirmi beş mushaf yazmıştır. Yâkût ekolünde sülüs ve nesih yazılarının klasik harf oranları belirlenmiş olmakla beraber, bu yazılar asıl gelişmesini Şeyh Hamdullah ile başlayan Osmanlı hat ekolünde tamamlayacaktır. Yâkût tarzı mushaf kitâbeti Osmanlılar'a kadar İran sahasında Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Timurular, Safevîler ve Memlûkler zamanında çok güzel örnekler vererek devam etmiştir. Bu dönemlerde muhakkak ve reyhânî yazılar öne çıkmakla beraber sülüs ve nesih yazıların da mushaf yazımında kullanıldığını gösteren pek çok örnek vardır. Kur'an metninin İbnü'l-Bewvâb'dan sonra görülen bir tertibinde bir satır muhakkak, altında reyhânî satırlar, ortada yine muhakkak, altında reyhânî satırlar, en alt sırada muhakkak olmak üzere bir sayfada aklâm-ı sittenin karışık olarak yazıldığı mushaf tertibi yaygınlaştı. Genel-

de sûre adları, âyet sayısı ile nüzûl yerini gösteren metinler (muhtıra) tezyini küfi ile, bazan da tevki' hatla yazılmıştır.

Yâkût ekolünün son temsilcisi Ahmed Şemseddin Karahisârî'nin Kanûnî Sultan Süleyman adına yazdığı mushaf-ı şerif (TSMK, Hırka-i Saâdet, nr. 5) bu ekolde yazısı, tezhibi ve cildi ile en güzel örnek olarak kabul edilmektedir. 61,5 x 42,5 cm. boyutlarında olan mushafın her sayfasında aklâm-ı sitte karışık biçimde yazılmıştır. Sayfanın ilk satırı muhakkak, beş satırı nesih, bir satırı sülüs, beş satırı nesih, son satırı muhakkak hatla düzenlenmiştir (Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, s. 110). Bu sanat şaheserinin Kültür Bakanlığı tarafından boyutu küçültülerek (48 x 33 cm.) tıpkıbasımı yapılmıştır (Ankara 2000).

İslâm yazıları Yâkût el-Müsta'simî'nin ardından XV. yüzyılda son olgunluk dönemine girdi. Kâtiplerin yüzyıllar süren tecrübeleri neticesinde yazı sanatı İstanbul'da Amasyalı Şeyh Hamdullah mektebiyle zirvesine ulaştı, özellikle nesih yazı kolay okunan ve yazılan bir yazı haline geldi. Buna bağlı olarak mushaf kitâbetinde nesih hattı diğer yazılara tercih edildi. Böylece Kur'an metninde sadelik, devamlılık ve

okumada kolaylık sağlandı. Muhakkak, reyhânî veya aklâm-ı sittenin karışık olarak kullanıldığı sayfa tertibi terkedildi. Bunun yerine bütün İslâm âleminde Şeyh Hamdullah'ın geliştirdiği nesih hat, Âsım kıratine göre sonradan geliştirilmiş imlâ ile mushaf kitâbeti benimsendi. Ayrıca sayfa düzeni, satır araları, satır sayısı en güzel ölçülerine kavuştu. Mushaf yazısına zarafet, sadelik gibi sanat değerleri kazandırıldı. Sûre başı yazıları ve diğer ilâveleri tevki', ketebe kaydı rikâ' ile (hatt-ı icâze) yazıldı. Metni gölgeleyecek yazı çeşitliliği ve sanat gayretleriyle yapılan aşırı abartılı süslemelere yer verilmedi.

Şeyh Hamdullah'tan sonra XX. yüzyıla kadar gelen Osmanlı hattatları sultanların ve devlet büyüklerinin sağladığı imkânlarla mushaf kitâbetini en yüksek düzeye ulaştırdılar. Şeyh Hamdullah'ın açtığı çığırda Hâfız Osman nesih yazıya canlılık ve yeni estetik nisbetler kazandırmış, yazdığı ve daha sonra basılan mushaflarıyla İslâm dünyasında tanınmıştır. İstanbul'da basılan ilk mushaf (1871) Hâfız Osman'ın Ali el-Kârî imlâsına uygun olarak yazdığı mushaftır. Yine Ali el-Kârî imlâsına uygun biçimde 1097'de (1686) yazdığı

Hâfız Osman'ın nesih hatla yazdığı mushafın serlevhaları (İÜ Ktp., AY, nr. 6549, vr. 1^a-2^a)

MUSHAF

Kur'an-ı Kerim, II. Abdülhamid'in emriyle devlet adamlarına hediye edilmek üzere âharlı kâğıda basılmıştır (1298). Hâfız Osman'dan sonra Yedikuleli Seyyid Abdullah, Şekerzâde Seyyid Mehmed, Eğrikapılı Mehmed Râsim ve Kazasker Mustafa İzzet Efendi Osmanlı hattatları arasında yazdıkları güzel mushaflarla tanınır.

Müslümanların daha çok ilgi gösterdiği ve beğendiği âyet-berkenar mushaf tertibinin Kayışzâde Hâfız Osman Nûri tarafından yazılıp günümüze kadar pek çok baskısı yapılan mushaflarla yaygınlaştığı bilinmektedir. Mushaf yazısını en güzel kıvama getiren Hasan Rızâ Efendi de yazdığı âyet-berkenar mushaflarla meşhurdur. Basılmak üzere yazdığı mushafların açık, okunaklı, âyet-berkenar olması, hat güzelliği, okutma işaretlerinin yerli yerince konmuş olması bugün de ona olan ilgiyi arttırmıştır.

Topkapı Sarayı Müzesi ve İstanbul Üniversitesi kütüphanelerinde korunan yaklaşık 1500 yazma mushaftan 1000'li (1592) yıllara kadar Arap hattatları tarafından yazılmış 250 adet mushafın doksanı küfi, onu mağribidir. Diğer taraftan VII. (XIII.) yüzyıldan sonra yazılmış 178 mushafta nesih, muhakkak, reyhâni hat kullanılmıştır, bunların dışında Osmanlı dönemine ait yaklaşık 1000 mushafın hemen hemen tamamı nesih hatlıdır. Bugün İslâm ülkelelerinde Âsım kıraati üzerine yazılmış mushaflar çok yaygındır. Ancak Sudan'da Ebû Amr kıraatine göre, Mısır'ın bir kısmı ile Kuzey Afrika'da Verş rivayeti esas alınarak mağribî, endelüsî ve nesih hatlarla yazılmış mushaflar basılmaktadır. İran sahasında (IX./XV. yüzyıl) altı çeşit yazıdan başka kısa zamanda ilgi ve gelişme gösterip işlenen nesta'likin incisiyle mushaf yazılmışsa da yaygınlaşmamıştır.

Emevîler zamanından günümüze kadar yazılmış olan mushafların her sayfadaki satır sayısı yazı cinsine göre farklılık gösterir. Hârûnürreşid tarafından ilk defa Bağdat'ta kurulan kâğıt imalâthanesinde farklı kâğıtların üretilmesiyle beraber IV. (X.) yüzyıldan sonra mushaflar en iyi cins kâğıtlara yazılmaya başlamıştır. 110 x 73 ve 98 x 65 cm. boyutlarında üretildiği tahmin edilen bağdâdî kâğıtların kırılmasıyla kitap ve mushaf formatı ortaya çıkmıştır. Tarih boyunca halife ve sultanların siyasi güçleri, kültürel üstünlükleri yazdırdıkları mushafların ebatlarına ve tezhibine yansımıştır. Enine uzun, kare, çoğunlukla da dikdörtgen şeklinde ve çok değişik boyutlarda mushaflar yazılmıştır. Yale Üniver-

sitesi The Beineke Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan Yâkût el-Mûsta'sımı ketebeli, 26 x 17,5 cm. boyutlarında otuz bir yaprak mushafın her sayfası ince nesih hatla kırk sekiz satır olarak düzenlenmiştir. VIII. (XIV.) yüzyıldan sonra bilhassa Osmanlı dönemi mushaflarında genelde her sayfada dokuz, on bir, on üç, on beş satır olarak standart bir düzene ulaşılmıştır. Her sayfada on beş satır halinde düzenlenmiş, sayfa sonunda âyetin tamamlandığı mushaflar âyet-berkenar veya hâfizlara kolaylık sağladığı için "mushafü'l-huffâz" diye adlandırılmıştır. Bu düzenlemenin ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Dârü'l-kütübî'l-Misriyye'de korunan (nr. 20) Yâkût el-Mûsta'sımı ketebeli Kur'an'ın âyet-berkenar tertip edilmiş olması bu usulün eski devirlere kadar gittiği görüşünü kuvvetlendirmektedir.

Timur'un Semerkant'ta Bibi Hanım Camii için yazdırdığı mushafın (Smithsonian Institution Washington D. C., 1995, nr. 2. 16.1) 2,2 x 1,5 m. boyutlarında olduğu bilinir. Bu mushafı yazan Ömer-i Aktâ'in ayrıca mühür yüzüğünün yuvasına sığabilecek kadar küçük gubârî hatla mushaf yazdığı da nakledilen rivayetler arasındadır (Kâdî Ahmed, s. 64). XIV. yüzyılda Mısır Memlûk sultanlarının yazdırdıkları mushaflar (Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, nr. 9-15) oldukça büyük formatta (75 x 56, 105 x 77 cm.) tasarlanmıştır. Zengin süslemesi, altın mürekkeple yazılmış harflerin etrafının siyah mürekkeple veya siyah mürekkeple yazılmış harflerin altın mürekkeple tahrirlenmesi zamanının coşkulu sanat anlayışını yansıtmaktadır. Osmanlılar'da mushaf daha kullanışlı boyutlarda tasarlanmış, büyükten küçüğe ölçüleri verilmeden şöyle adlandırılmıştır: Cami mushafı, kebîrî kıta 1/1, vezîrî kıta 1/2, küçük kıta 1/4, sümün kıta 1/8, sancak mushafı (Derman, *Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Hat Koleksiyonundan Seçmeler*, s. 22). İstanbul'un bazı müze ve kütüphanelerinde bulunan Osmanlı mushaflarının incelenmesinden anlaşıldığına göre mushaflar az sayıda 89 x 89, 78 x 45, 47 x 31, 45 x 26, 40 x 27 cm. ve daha çok 27 x 19, 19 x 12, 14 x 9,5, 10 x 8 cm. boyutlarında ve dikdörtgen şeklinde tasarlanmıştır.

Osmanlı hattatları mushaf kitâbetinde uyulması gereken bazı esaslar koymuştur. Yazım işi büyük bir titizlik isteyen bu işlem ve safhalardan sonra tamamlanırdı. Güzel bir yazı için hattatın kabiliyet ve hünnerinin yanı sıra kalem, mürekkep ve kâ-

ğıt gibi malzemenin de kusursuz olması önem taşırdı. İmalâthanelerde üretilen en kaliteli beyaz ve pürüzlü ham kâğıt seçilir, soğan kabuğu, kırmızı böceği, cehri ve safran gibi maddeler kaynatılarak elde edilen ve bir tekneye boşaltılan renkli suya kâğıt tabakaları batırılır, gözü yormaması için renklendirilirdi. Kuruduktan sonra âharlanır, mührelenir ve ağırlık altında en az bir yıl bekletilirdi. Böylece terbiye edilmiş kâğıt tabakaları istenilen ebatla kırılır, forma haline getirilirdi. Kur'an metninin boyutları ve satır araları belirlenir, hazırlanan mistar aletiyle bütün yaprak sayfaları mistarlanırdı. Çok defa dış bordür yazı sahasının genişliğinin yarısı kadar, dip kısmı ise dış bordürün yarı ölçüsünde tutulurdu. Forma halinde hazırlanmış yaprakların yazımı sağ diz dikilerek altlık üzerinde yapılır, yazı için hazırlanmış is mürekkebi, kâğıt kalem veya cava kalem kullanılırdı. Osmanlı hattatları içinde Yahyâ Hilmi Efendi gibi mushaf yazımını bir ayda tamamlayan, Ramazan b. İsmâil gibi her gün yarım cüz yazmayı âdet edinmiş hattatlar olduğu gibi altı ayda, bir yılda tamamlayan hattatlar da vardı. Mushaf yazımına fazla özen gösteren üstatlar, baş kısmının daha güzel olması için çok defa Kur'an'ı onuncu cüzden başlayarak sonuna kadar yazar, ardından başa döner ve onuncu cüze kadar yazarlardı. Kur'an metni yazıldıktan sonra daha ince bir kalemle hareke, kırmızı mürekkeple secâvend işaretleri konur ve sayfalar tezhip edilirdi. Yazanın abdestli ve malzemenin temiz olması mushaf yazma âdâbındandı. Müzehhipler, Kur'an'ın zahriye ve Fâtiha ile Bakara sûresinin ilk beş âyetinin (serlevha) yer aldığı karşılıklı iki sayfanın tezhiplenmesinde bütün hünelerini gösterirlerdi. Sayfaların sadeliğini bozacak tarzda süslemede mübalağa yapılması, okumayı zorlaştırması sebebiyle bir sayfada farklı yazılar kullanılması hoş karşılanmamıştır.

Serlevhadan sonra gelen sayfalarda Kur'an metninin etrafına altın cetvel çekilir ve farklı renklerle tahrirlenir. Âyet sonlarına farklı duraklar, yirmi sayfada cüz gülü, beş sayfada bir hizip gülü, secde âyetlerinin karşısına da secde gülü konur, sûre başları ve hâtme sayfası tezhiplenirdi. Tezhip bir usta ile çıraklarının dikkatli ve sabırlı emeklerinin sonucu tamamlanırdı. Saray nakışhânelerinde ise tezhip ortak bir çalışmanın ürünüydü. Cetveller, tahrirler, renkler ve motifler usta müzehhiplerin gözetiminde ayrı ayrı sanatkarlar tarafından hazırlanırdı. Tezhibi tamamlanan

mushafın sûre isimleri, muhtıralar, cüz, hizb, aşr ve secde yerleri beyaz üstübeç mürekkebiyle yazıldıktan sonra ciltlenirdi.

Kaynaklarda çok mushaf yazdıkları kaydedilenler dışında nesih hatla ondan fazla mushaf yazan Osmanlı hattatlarının *Tuhfe-i Hattâtîn* ve *Son Hattatlar* gibi kataloglar esas alınarak tesbit edilebilen mushaf sayısı ölüm tarihleri sırasına göre şöyledir: Şeyh Hamdullah 47, Ali Kârî b. Mehmed (her yıl bir mushaf yazmıştır), Derviş Ali (Büyük) 50, Ramazan b. İsmâil (Kur'an hattatı diye tanınır) 400, Suyolcuzâde Mustafa Eyyübî 50, Abdurrahman Abdi Çelebi 40, Ömer b. İsmâil 10, Hocazâde Mehmed Enverî 40, Hâfız Osman 25, Ağakapılı İsmâil 40, Arapzâde Mehmed b. Ömer (1000 adet yazmayı başarmıştır), Hâfız Mustafa 50, Çinicizâde Abdurrahman Efendi 100, Ahmed (Mısır Kadısı) 20, Yedikuleli Seyyid Abdullah 24, İbrâhim Tâhir 60, Seyyid Halil 15, Ahmed b. Hasan 170, Eğrikapılı Mehmed Râsim 60, İsmâil b. Ahmed 18, Feyzullah b. Sun'ullah 195, Seyyid Mehmed b. Ahmed 500, Akmolla Ömer 100, Mustafa b. Ebû Bekir 40, Kunduracı Ahmed 20, İsmâil Zühdü 40, Ahmed Nâilî Efendi 121, Çemşîr Hâfız Sâlih 454, ince ta'lik hatla Şeyhülislâm Arapzâde Mehmed 10, Hakkâkzâde Mustafa Hilmi 200, Kazasker Mustafa İzzet 15, Ali Nâilî 57, Kayışzâde Hâfız Osman Nûri 107, Yahyâ Hilmi 25, Hâfız Mustafa Tevfik 306, Hasan Rızâ 19, Mehmed Râşid 37, Rifâî Aziz Efendi 15, Aziz Efendi 1922'de Melik I. Fuâd'ın daveti üzerine Kahire'ye giderek onun adına resm-i Osmânî'ye uygun mushaf yazmıştır. Mushaf kitâbetinde imlâ ve yazı birliği sağlamak amacıyla bu mushaf I. Fuâd tarafından bastırılarak İslâm âlemine dağıtılmıştır. Mushafın aslı Kahire İslâm Eserleri Müzesi'nde korunmaktadır (Muhammed Hamîdullah, s. 56-57; Serin, *Hattat Aziz Efendi*, s. 27).

İslâm medeniyetinde Kur'an ve kitaba gösterilen derin sevgi ve saygı pek iptidai bir biçimde bulunan yazıyı en yüksek sanat dalı seviyesine yükseltirken buna bağlı olarak mushaf kitâbeti etrafında tezhip, cilt, sedefkârlık ve ahşap sanatlarında da İslâm milletlerinin sanat zevk ve geleneklerine göre farklı teknik, motif, renk ve kompozisyon anlayışı ile üslûplar doğmuş ve gelişmiştir. Klasik çağına XV. ve XVI. yüzyıllarda ulaşan tezhip ve cilt sanatı Timurlular, Safevîler ve Osmanlılar zamanında en güzel örneklerini mushafalarda sergilemiştir.

Cami ve türbelere vakfedilmiş sanat değeri taşıyan mushaf ve cüzlerin korunması, okuma sırasında yüksekçe bir yere konması ve rahat okunması amacıyla yapılan rahleler, cüz ve Kur'an mahfazaları da İslâm sanatının ilgi çeken bir alanıdır. Osmanlı dönemi cüz ve Kur'an mahfazaları kıymetli ahşap, sedef, bağa, fildişi kakma, ayaklı, kapağı kubbeli, düz veya altıgen olarak tasarlanmış, göz alıcı zengin motiflerle bezenmiştir. Osmanlı sedefkârlarının cami ve türbelerden seçilerek toplanmış XV ve XVI. yüzyıllara ait en güzel eserleri Topkapı Sarayı ile Türk ve İslâm Eserleri müzelerinde zengin bir koleksiyon oluşturmaktadır (TSM, nr. 2/2903, 27/19, 27/20; TİEM, nr. 1, 5, 8-13, 17, 19, 20, 24).

Erken dönemde büyük ebatta, ağır parşömen mushafı koymak ve ayakta okumak için yüksekçe rahlelerin yapıldığı bilinmektedir (Çulpan, s. 60). Farklı kültürlerde ve değişik biçimlerde devam eden rahle yapımı Selçuklular zamanında yekpâre ahşaptan dişli geçme, iki kanatlı, açılır kapanır tarzda, büyük bir özenle oyulmuş, işlenmiş ve üslûp kazanmıştır. Selçuklu rahleleri çoğunlukla geometrik ve rûmî desenli yazı motifli veya kafes oyma (ajur) tarzında yapılmıştır. XV ve XVI. yüz-

yıllarda Osmanlı ahşap ve sedefkârlık sanatı fildişi, bağa, sedef, abanoz gibi çok zengin malzeme ve motifleriyle en yüksek düzeye ulaşmıştır. Bu sanatın az bulunur örnekleri de müzelerde sergilenmektedir (TSM, Murassa' Gümüş Rahle, nr. 2/3946; TİEM, nr. 14, 15, 33, 74, 79, 80, 83, 87, 90, 103; ayrıca bk. RAHLE).

BİBLİYOGRAFYA :

- Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 3-4; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabakât*, III, 267-268; Belâzûrî, *Fütûhu'l-Büldân*, Kahire 1901, s. 476-480; Süli, *Edebü'l-kütâb*, s. 41; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecedüd), s. 9, 11; Dâni, *el-Mukni'* (nşr. M. Ahmed Dehmân), Dimaşk 1403/1983, s. 1-10; Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 240; İbn Haldûn, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn* (trc. Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi), İstanbul 1275, II, 337; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, 7-14; Süyûtî, *el-İtkân*, s. 160-162, 212-221; Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-ülüm*, s. 136; Kâdî Ahmed [Kummî], *Calligraphers and Painters* (trc. V. Minorsky), Washington 1959, s. 64; Âfi, *Menâkıb-ı Hünervârân*, s. 8-13; Abdülzâde Mehmed Tâhir, *Mahzenü'l-ülüm*, İstanbul 1308, I, 120; Cl. Huart, *Les calligraphes et les miniaturistes de l'orient musulman*, Paris 1908, s. 68-74; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 4-5; *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Rehberi*, İstanbul 1939, s. 5-63; M. Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, Kahire 1362/1943, s. 373-374; G. Levi della Vida, *Frammenti Coranici in Carattere Cufico Nella Biblioteca Vaticana*, Città del Vaticano 1947, s. 1-51; Kemal Çiğ, *Türk Kitap Kapları*, Ankara 1953, s. 5-7; Osman Keskiöğlü, *Kur'an Tarihi ve Kur'an Hakkında Ansiklopedik Bilgiler*, Ankara 1953, s. 146-179; Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, İstanbul 1955, I, 14-33; *Eski Çekmeceler: Ancient Desks*, İstanbul 1956, s. 3-14; İsmail Hakkı İzmîrli, *Tarih-i Kur'an*, İstanbul 1956, s. 18; Subhî es-Sâlih, *Kur'an İlimleri* (trc. M. Sa'id Şimşek), Konya, ts. (Hibaş Yayınları), s. 146-151; Karatay, *Arapça Yazmalar*, I, 1-23; Cevdet Çulpan, *Rahleler*, İstanbul 1968, s. 60; İbrâhim Cum'a, *Dirâse fi te'avvürü'l-kitâbâtü'l-Küfiyye 'ale'l-aḥcâr fi Mısr fi'l-kurûnî'l-ḥamsetü'l-ülâ li'l-hicre* [baskı yeri ve tarihi yok] (Dârü'l-fikri'l-Arabî), s. 62-74; Th. Nöldeke – Fr. Schwally, *Kur'an Tarihi* (trc. Muammer Sencer), İstanbul 1970, s. 13; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973, s. 25; a.mlf., "Yâkut Musta'sım", *İA*, XIII, 352; M. Uğur Derman, *Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Hat Koleksiyonundan Seçmeler*, İstanbul 2002, s. 20-24; a.mlf., "Yazma Kur'an-ı Kerîmler Nasıl Hazırlanırdı?", *Hayat Tarih Mecmuası*, II/7, İstanbul 1970, s. 12-15; M. Lings, *The Quranic Art of Calligraphy and Illumination*, London 1976, s. 11-28, 53-55, 71-78; Muhammed b. Sa'id eş-Şerîfî, *Huṭûṭü'l-meşâḥif 'inde'l-meşârik ve'l-meğârib mine'l-karnî'r-râbi' ile'l-aşri'l-hicrî*, Cezayir 1982, s. 68-82; Tayyar Altıkulaç, *Hz. Kur'an*, Ankara 1983, s. 11-26; A. Schimmel, *Calligraphy and Islamic Culture*, London 1984, s. 21-27; D. James, *Qur'ans of the Mamluks*, London 1988, s. 15-26; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Özel), I, 199-206; III, 60-63; Muhammed Hamîdullah, *Kur'an Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1993, s. 51, 56-57; *Prachtkorane aus Tausend Jahren: Handschriften aus dem Bestand der Bayerischen Staatsbibliothek München*, Stuttgart 1998, s. 1-24; *Meşâḥif Şan'a* (trc. Ahmed Abdürrâzık),

XVI. yüzyıla ait Osmanlı mushaf rahlesi ile Osmanlı mushaf ve cüz mahfazası (TSM, nr. 127, 17/348)

[baskı yeri ve tarihi yok] (Dârü'l-âsârî'l-İslâmiyye); Muhittin Serin, *Hattat Aziz Efendi*, İstanbul 1999, s. 27; a.mlf., *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul 2003, s. 42-49, 97, 110; J. M. Bloom, *Kağıda İşlenen Uygarlık* (trc. Zülal Kılıç), İstanbul 2003, s. 130-154; R. Sadri Sayioğulları, *Türk Kitap Sanatlarında Kur'an Estetiği* (sanatta yerlilik tezi, 2003), MÜ Güzel Sanatlar Enstitüsü; Mahmud Gündüz, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'an-ı Kerim Basmaları", *VD*, XII (1978), s. 344-348; Fr. Déroche, "The Qur'an of Amağur", *Manuscripts of the Middle East*, V, Leiden 1990-91, s. 59-66 (aynı makale için bk. *Les manuscrits du Coran en caractères higâzi*, *Luglio* 1996, s. 8-12); B. Moritz, "Arap Yazısı", *İA*, I, 498-512; Abdülhamit Binşık, "Kur'an", *DİA*, XXVI, 383-388.

MUHİTTİN SERİN

□ EDEBİYAT. Mushaf, Türk klasik şiirinde sevgilinin güzelliğiyle alâka kurularak sık sık anılmıştır. Kur'an-ı Kerim'den bahsedecekleri zaman onu mushaf adıyla anmayı tercih eden eski şairler sevgilinin güzel yüzünü bir mushafa benzetmişlerdir. Divan şiirinde mushafın tezyinatı, harf ve hareketleri, âyet ve sûreleri sevgilinin güzel yüzünde birer karşılık bulur. Sevgilinin yanağındaki ayva tüyleri, hat (yazı) olması bakımından sûre ve âyetlere, rengi yönünden Duhân sûresine, kaşî sûre başlıklarına, parlak yanakları nur âyetlerine, beni de âyetler arasına konulan duraklara benzetilir (Hat u ruhsârın için fâl edicek mushaftan / Âyet-i nûr ile bir safhada cem' oldı Duhân – Nev'î). Ayrıca Kur'an'daki hurûf-ı mukattaanın remizleri sevgilinin yüzüyle yorumlanarak ağır "mîm"e (م), kaşlar "râ"ya (ر), gözler "sâd"â (ص), boy "elif"e (ا) benzetilmiştir (Mushafta kadd ü zülf ü dehânın mı gördü kim / Dil tıflı okuduğu elif-lâm-mîmdür – Ahmed Paşa). Mushaf tezyinatı dolayısıyla "gülşen" veya "çemenzâr" olarak anılmış, bahar mevsiminin ilk açan çiçeği olması bakımından mushafın başında yer alan sümbül besmeleye, gül de sonda bulunan hâtimeye benzetilmiş, bu benzetmelerde Kur'an tezyinatına işaretlerde bulunulmuştur (Sümbül sıfât-ı besmele-i nüsha-i gülşen / Gül hâtime-i mushaf-ı ruhsâr-ı çemenzâr – Nev'î).

Mushafın yedi harf üzere okunduğu, yüzünden takip edildiği, okuyanın temiz olma mecburiyeti, gözün sayfalar üstünde gezdirilerek okunması esnasında bakışların ondan ayrılmadığı, en güzel şekilde süslendiği, arasına gül yaprakları konulduğu, üzerine el basılarak yemin edildiği ve fal bakıldığı (Mushaf açtım mekteb-i hüsnünde gönüm tıflına / Evvelinden geldi zülfün dalı devlet dalıdır – Ahmed Paşa), cadılarca üzerine oturularak büyü yapıldığı veya açık bırakılması halinde şey-

tan (rakip) tarafından okunduğu gibi anlayışların divanlarda sıkça zikredildiği görürdür (Bî-nikâb olma habîbim görmesin yüzün rakib / Mushaf açık olıcak derler anı şeytan okur – Necâtî Bey).

Bazı şairler, gül gibi destelenmiş yapıtlardan oluşması dolayısıyla mushafı bülbülle birlikte anarlar (Nakş edip Mushaf-ı rûyun safahât-ı gülde / Âyet âyet anı bülbüllere her bâr okutur – Nâilî). Sevgilinin yüzündeki mushaf, Allah'ın âyetlerini açıklama bakımından diğer kutsal kitaplardan bile üstün tutulur (Müfesser eyleye Şeyhî Zebûr-ı Dâvûd'ı / Rivâyet etse yüzün mushafından âyetler – Şeyhî). Bu sebeple her âşık sevgilinin güzellik adlı kutsal kitabını mutlaka öğrenmeli ve ona uygun davranmalıdır. Mushafın okunmasını sevgilinin yüzünün görülmesi şeklinde yorumlayan bazı şairler güzellik mushafını daha ezelde iken okumaya başladıklarını söylerken (Yoğ iken levh ü hâme mushaf-ı aşkın okurdum ben / İzârında hatt-ı reyhanla yazılan duâ hakkı – Hayâlî), bazıları da mushafı okurken kendinden geçenlerin hallerini dile getirir (Mecnûn ile bir mekteb-i aşk içre okurduk / Ben mushafı hatm ettim o ve'l-Leylî'de kaldı – Lâedrî).

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Nihad Tarlan, *Şeyhî Divanı'nı Tetkik*, İstanbul 1964, s. 116-117; Mehmed Çavuşoğlu, *Necâtî Bey Divanı'nın Tahlili*, İstanbul 1971, s. 30-31; Harun Tolasa, *Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973, s. 20-21; M. Nejat Sefercioğlu, *Nev'î Divanı'nın Tahlili*, Ankara 1990, s. 24; Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatı'nda Mazmunlar ve İzahı* (haz. Cemâl Kurnaz), Ankara 1992, s. 265-266; İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 1995, s. 248, 296; Cemâl Kurnaz, *Hayâlî Bey Divanı (Tahlili)*, İstanbul 1996, s. 64.

İSKENDER PALA

MUSHAFİ

(مصحفی)

Şeyh Gulâm b. Velî Muhammed
Mushafî-i Hemedânî
(ö. 1240/1824)

Urdu şairi ve tezkire yazarı.

1164'te (1751) Hindistan'da Muradâbâd'ın yaklaşık 30 km. kuzeyindeki Emrûhe (Amroha) şehrinde dünyaya geldi. Bazı kaynaklarda yer alan, onun Feyzâbâd veya Cavnpûr civarındaki Ekberrûz'da yahut uzun süre kaldığı Delhi'de doğduğuna dair bilgiler doğru değildir. Tanınmış bir ailenin çocuğu olan ve şiirlerinde kullandığı "Mushafî" mahlası ile tanınan Gulâm'ın Hemedânî nisbesinden ailesinin Hemedan kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Muhte-

melen Bâbürlüler'in hizmetinde bulunan ailesi bu imparatorluğun çökmesiyle birlikte dağılmıştır. Mushafî, ilk öğrenimini Leknev'de tamamladıktan sonra gittiği Delhi'de tefsir, hadis gibi ilimlerle ilgili dersler aldı. Arapça'yı bu dilde şiir yazacak kadar iyi öğrendi. Önceleri Delhi'de bir hâmi bulamadığı için başka şehirlere gittiyse de 1190'da (1776) Delhi'ye döndü ve burada on iki yıl kadar kaldı. Hâmiliğini Nef Nevvâb adlı bir zatın üstlendiği Mushafî şiirde aranan bir üstat oldu; evi şairlerin toplandı yeri haline geldi. Ancak gazel alanında dönemin ünlü şairlerinden Sevdâ-yı Dihlevî ve Mîr Muhammed Taki ile rekabet edemedi. Delhi'de baş gösteren istikrarsızlık üzerine Leknev'e döndü. Burada Bâbürlü Hükümdarı II. Şah Âlem'in oğlu Mirza Süleyman Şikûh'un himayesinde yaşadı. Mirza Süleyman Şikûh ve Nevvâb Âsafüddevle için yazdığı kasideler sayesinde müreffeh bir hayat sürmeye başladıysa da bu durum uzun sürmedi. Öğrencilerinden şair İnşâallah Han ile aralarında başlayan rekabet onu yerinden etti. Âsafüddevle tarafından Leknev'den uzaklaştırıldı. Sonradan tekrar döndüğü Leknev'de son yıllarını sıkıntı içinde geçirdi ve burada vefat etti.

Eserleri. Mushafî, Farsça ve Urduca eserlerinde sade bir dil kullanmıştır. Orta derecede bir şair olup binlerce gazelle on kısa mesnevisi ve seksen dört kasidesini içine alan sekiz Urduca ve dört Farsça divanı vardır. 1. *Divân*. Şiirlerinden çeşitli derlemeler *Divân-ı Muşhafî* (nşr. Hasret Mohânî, Aligarh 1905) ve *Âyât-i Muşhafî* (nşr. Mühezzeb Leknevî, Leknev 1953) adıyla yayımlandıktan sonra divanı Esîr Leknevî ve Emîr Mînâî tarafından neşredilmiştir (*Divân-ı Muşhafî*, Patna 1990). 2. *İkâ-i Şüreyyâ*. Nâsirüddin Muhammed Şah döneminden (1719-1748) eserin yazıldığı tarihe (1199/1785) kadar gelen ve Hindistan'da yetişip Farsça yazan 133 şairin biyografisini ihtiva eden tezkireyi Mevlî Abdülhak neşretmiştir (Delhi 1934; Karaçi 1978). 3. *Tezkire-i Fârisî*. 1236'da (1821) kaleme alınan eser Hindistan'da Urduca ve Farsça yazan şairlerden bahseder (Storey, I/2, s. 876). 4. *Riyâzû'l-fuşâhâ*?. Urduca yazan yaklaşık 325 çağdaş şairin biyografisiyle ilgili olan eseri Mevlî Abdülhak yayımlamıştır (Evrengâbâd-Delhi 1934; Leknev 1985). 5. *Tezkire-i Hindî*. Nâsirüddin Muhammed Şah döneminden 1209 (1794) yılına kadar gelmekte olup Urduca yazan 193 şairin biyografisini içerir (nşr. Mevlî Abdülhak, Evrengâbâd-Delhi 1933). 6. *Meşnevî-yi Bahrû'l-Mağabbet*. Mîr Muhammed Ta-